

ENDÜLÜS YAHUDİLERİ VE İSLAM KÜLTÜR VE BİLİMİNİN AVRUPA'YA GEÇİŞİNDE OYNADIKLARI ROL

*Dr. Şevket YILDIZ
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖZET

Avrupa'da XII. yüzyılda, bizzat papaların ve Hıristiyan kralların teşvik ve destekleriyle İslam dünyasının bilimsel birikimi incelenmeye başlanmış ve ileri gelen rahiplerin öncülüğünde tercüme enstitüleri kurulmuştur. Daha sonra Avrupa üniversitelerinin kuruluşuna ön ayak olacak olan bu çeviri enstitülerinde çok sayıda mütercim görevlendirilmiştir. XII. asırda Toledo'da XIII. asırda ise Seville'de kurulan çeviri okullarında başta felsefe, astronomi ve tıp alanlarında olmak üzere başlıca eserler Arapça'dan Latince ve diğer Avrupa dillerine çevrilmiştir. İspanya'da parlayan çeviri faaliyetleri Endülüs kültürü ile doğrudan ilişkilidir. Endülüs kültür ve medeniyeti, Avrupa'da başlayan çeviri hareketinin merkezi ve bilimsel hareketliliğin beşiği olmuştur. Uzun süreden beri Arapça konuşup yazarak Endülüs kültürü içerisinde önemli bir yer edinen âlimler reconquista döneminde İspanya krallarının başlattığı çeviri hareketinin en önemli aktörleri olmuşlardır. Endülüs'te yetişen Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan bilim adamları da kilisenin öncülük ettiği bu tercüme bürolarında görev yapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Yahudi, Mütercim, Avrupa, Çeviri.

ABSTRACT

The Jews of al-Andalus and Their Role in Transferring the Islamic Culture and Science to Europe

In 12th century, scientific accumulation of Islamic world started to be examined in Europe with special encouragement and support from Popes and Christian kings, and clergymen pioneered in founding translation institutes. Many translators were employed in these institutes which would lead to the first European universities. In these institutes founded in 12th and 13th centuries in Toledo and Seville respectively, basic sources of philosophy, astronomy and medicine were mainly translated from Arabic to Latin and other European languages. These activities which started in Spain had close connection with Andalusia culture. Andalusia was centre of the translation activities and cradle of scientific studies for Europe. The most important actors of translation which was started by Spanish kings during the reconquista were scholars who had been speaking and writing in Arabic in Andalusia. Many Muslim, Jewish and Christian scholars were employed in these institutes which were pioneered by Church.

Key Words: Al-Andalus, Jews, Translator, Europe, Translating.

GİRİŞ

Medeniyetler arasında tarih boyunca alışverişler olmuştur. Belirli aracı grupların katkılarıyla bazı dönemlerde daha da yoğun olan bu alışverişler yeni medeniyetlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fenikeliler, Mezopotamya ve Sümer medeniyetlerinin birikimlerini Yunan medeniyetine taşıyarak antik medeniyetin ortaya çıkışında aracılık etmiştir. Aynı şekilde Süryaniler Antik medeniyetin (Yunan-Hint-Fars) birikimini İslam medeniyetine taşımışlardır.

X-XIII. asırlarda Avrupa'da gerçekleştirilen çeviri hareketinde ise bu sefer Yahudilerin rol aldığı görülmektedir. Endülüs kültür ve medeniyeti, söz konusu çeviri hareketinin merkezi ve bilimsel hareketliliğin beşiği olmuştur. İslam medeniyeti ile Avrupa'nın en sağlam, en köklü, en geniş ve en uzun süreli ilişkisinin kurulduğu Endülüs köprüsünün vazgeçilmez unsuru olan Yahudi mütercimler, yaptıkları çevirilerle İslam medeniyetinin kendinden önceki medeniyetlerden alıp özümlediği ve geliştirdiği bilimsel birikimi (Yahudi filozof ve bilim adamlarının katkılarıyla birlikte) Avrupa'ya nakletmişler ve bu sayede Rönesans'ın ortaya çıkışını hazırlamışlardır. Avrupa, büyük ölçüde, Yahudi mütercimler sayesinde İslam bilim ve medeniyetini tanıma imkânını elde etmiştir.

Bu çalışmada; İspanya'da Vizigot krallarının yoğun baskılarının ardından VIII. asrın başlarında Müslümanların gelişiyle büyük bir rahatlığa kavuşarak kültürel ve bilimsel çalışmalarıyla Ortaçağ Avrupa'sına önemli katkıları olan ve gerek çevirileriyle gerekse de tercümanlık yaparak Müslüman Araplarla Hıristiyan Avrupa arasında bilgi alışverişini sağlayan Endülüslü (İspanyol/Portekiz) Yahudi düşünür ve bilim adamlarının faaliyetleri ve bu çalışmaların önemi üzerinde durulmuştur.

İSPANYA ÇEVİRİ HAREKETİ VE AVRUPA'DA ÖZGÜR VE BİLİMSEL DÜŞÜNCENİN OLUŞUMUNA KATKISI

a) Medeniyetlerin Oluşumunda Çeviri Faaliyetinin Rolü

XVIII. Yüzyılın başlarında Avrupa'da kullanılmaya başlayan "Civilization" ve akabinde ona eklenen "Culture" kelimeleri önceleri insanlık tarihinin maddi ve manevi ortak mirasını ifade etmek için kullanılırken XIX. Yüzyılın başlarında herhangi bir toplumun ortak yaşamını belirten karakteri gösterir hale gelmiştir. Yani uygarlıklardan bahsedilmeye başlanmıştır. Kavram, bugün her iki anlamıyla da kullanılmaktadır. Bu çalışmada da civilization ve culture kelimelerinin anlamı ve tanımı ile ilgili devam eden tartışmalara girmeden, insanlık tarihinin ortak ürünü olan bir Civilization (medeniyet) ve yine bu tek büyük medeniyete eklenerek onu geliştiren Civilizations (medeniyetler)'in özel olarak da Batı medeniyetinin oluşum süreci ve bu süreçte çeviri faaliyetlerinin rolü üzerinde durulmaktadır.

Medeniyetlerin oluşumunda en esaslı unsurlardan birisi şüphesiz çevirilerdir. Yeni ortaya çıkan düşünce veya hareketler, ancak, kendisinden önceki me-

deniyetlerin mirasını alıp hazmedebildiği sürece yeni bir medeniyet ortaya çıkarılma şansını yakalarlar. Braudel, medeniyetlerin tarihinden bahsederken “medeniyetlerin geçmişi, kendi özgünlüklerini ve özerkliklerini kaybetmeksizin, birbirleriyle yıllar boyunca olan sürekli alışverişlerin tarihinden ibarettir”¹ der. Dolayısıyla medeniyetler arasındaki alışverişi temelde iki sürece ayırabiliriz: Birincisi, ötekini tanıma ve anlama süreci. İkincisi ise, önceki mirasın yeni düşünceye adaptasyonu süreci. Birinci sürecin yani, ötekini tanıma ve anlama sürecinin en önemli unsuru şüphesiz çeviri faaliyetidir. Zira, medeniyetler oluşum sürecinde bir çeviri hareketine ihtiyaç duyarlar. Nitekim, antik Yunan ve İslam medeniyetlerinin ortaya çıkışında da bu durum rahatlıkla görülebilir.

Antik Yunan medeniyetinin oluşum sürecinde Sümer, Mısır ve Fenike medeniyetlerinden bir çok çeviriler yapılmıştır. Özellikle matematik ve astronomi ile ilgili bir çok ilim ve teknik Hititler vasıtasıyla Anadolu üzerinden; Fenikeliler vasıtasıyla da deniz yoluyla Yunanlılara intikal etmiştir. Yunan medeniyetinde parlayan bilim ve felsefe hareketinin arka planında şüphesiz bu çeviriler vardır. Çeviriler yoluyla ki, biz bugün bir çok bilimin kaynağını Mısır ve Sümer medeniyetlerine kadar götürüyoruz. Diğer bir ifadeyle çeviriler sayesinde bilimsel çalışmalar gelişerek devam eden bir süreç oluşturmuşlardır.² Bu süreci özellikle İslam ve Batı medeniyetleri için ayrıntılı bir şekilde gözlemleyebiliriz.

İslam toplumunun X. asırda görkemli bir medeniyet olarak ortaya çıkışında da Yunan, Hint ve Fars medeniyetlerinden yapılan çeviriler çok önemli bir etkiye sahiptirler.³ Yunanlıların Mısır ve Sümer’den alarak geliştirdikleri ve yeni ortaya koydukları ilimleri Müslümanlar neredeyse bütünüyle almışlar ve kendi kültürlerine adapte etmişlerdir.⁴ Başta Süryani mütercimler (Yakubî ve Nasturî) olmak üzere Hint, Fars ve Arap kökenli mütercimler tarafından Felsefe, Tıp, Astronomi ve Matematik ile ilgili birçok eser Arapça’ya çevrilmiştir. Abbasi halifelerinin bizzat emir ve destekleriyle IX. asırda başlayan büyük tercüme hareketi XII. asra kadar devam etmiş ve hemen hemen tarih içinde oluşan bilimin tüm mirası İslam medeniyetine kazandırılmıştır.⁵

Abbasi halifesi Me'mun'un 830'da kurduğu Beytül-Hikme çeviri okulunda bir çok mütercim çalışmıştır. Sadece İshak b. Huneyn b. İshak'ın başkanlığındaki çeviri kurulu 100 kadar mütercimden oluşuyordu. Bu dönemde Yuhanna b. Maseveyh, Matta b. Yunan, Yuhanna b. Haylan, Huneyn b. İshak, Sabit b.

¹ Braudel, Fernand, *Uygurlukların Grameri*, (çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 36-37.

² McKeon, Richard, “The Organization of Sciences and The Relations of Cultures In the Twelfth and Thirteenth Centuries”, *The Cultural Context of Medieval Learning*, (ed. John Emery Murdoch and Edith Dudley Sylla), D.Reidell Publishing Company, Boston, 1975, Volume XXVI, s. 151-153.

³ Özdoğan, M. Akif, “Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi”, *Nüsha*, yıl: V, sayı: 16, Kış 2005, s. 35-37.

⁴ Gabrieli, F., “İlmî ve Edebî Tesirlerin Batı Avrupa’ya İntikali”, (çev. İlhan Kutluer), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (ed. P.M.Holt, A.K.S.Lambton, B.Lewis), Kitabevi, İstanbul, 1997. c. IV, s. 423.

⁵ Hill, Donald R., *Islamic Science and Engineering*, Edinburgh University Press, 1993, s. 9-14.

Kurre, Kosta b. Luka, Kenike el-Hindî, Kindî, Fârâbî ve diğer mütercimler tarafından Aristo ve şerhleri, Euklidis, Galien, Hippokrate, Plotin ve Ptolemeous'a ait bir çok eser Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilmiştir.⁶ Yoğun tercüme hareketi neticesinde klasik bilimleri edinerek geliştiren ve yeni yeni bilimler ortaya koyan Müslüman –Arap, Türk, İranlı ve Hint- bilim adamları yetişmiştir. Bunlar arasında Avrupa'nın da yakından tanıdığı Râzî, Fârâbî, İbn Sina, Gazali ve İbn Rüşd gibi filozoflar; İdrisî, İbn Havkal, Ferganî ve Birunî gibi coğrafyacılar; Taberî ve İbn Haldun gibi tarihçiler sayılabilir.⁷

b) Avrupa Çeviri Hareketinin Merkezi: İspanya

İslam dünyasındaki çeviri hareketini takiben dünyanın başka bir bölgesinde başka bir medeniyetin oluşumu için yeni bir çeviri hareketinin ortaya çıktığını görüyoruz. Kastettiğimiz şey, Latin Avrupa'da X. asırda başlayıp XII. asırda zirvesine ulaşan ve XVI. asra dek süren yoğun tercüme faaliyetidir. Önce İspanya ve Sicilya'da başlayan bu tercüme hareketi daha sonra İtalya ve Fransa'ya geçmiş, oradan da tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Avrupa'da özgür ve bilimsel düşüncenin ortaya çıkışında söz konusu çeviri faaliyetlerinin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.⁸ Nitekim Watt bu konuda, Avrupa'yı Ortaçağın karanlığından (uyuşukluk, bilgisizlik ve tutuculuktan) aydınlığa çıkaran en önemli faktörün söz konusu çeviri faaliyetleri ve onun neticesinde oluşan özgür düşünce ve bilimsel hareketlilik olduğunu belirtir.⁹

Haskins, Müslümanlar ile Hıristiyan Avrupa arasındaki en uzun soluklu bağlantının İspanya'da 1125–1280 yıllarında yapılan çevirilerle oluştuğunu belirirken söz konusu tercüme faaliyetlerinin önemini ortaya koymaktadır.¹⁰ X-XIII. yüzyıllarda gerçekleştirilen bu bilimsel çalışmalar Rönesans'ın alt yapısını oluşturmuştur. Bacon'dan Descartes'e kadar Aydınlanma döneminin filozof ve bilim adamları söz konusu çeviri döneminden ilhamını almıştır. Dolayısıyla bu çevirilerin modern Batı medeniyetinin köklerini oluşturan en önemli unsurlardan birisi olduğu söylenebilir.

Avrupa'da IX., X. ve XI. asırlarda Arapça'dan Latince'ye bir takım çeviriler yapılmış olmakla birlikte asıl çeviri hareketi XII. asırda gerçekleşmiştir. Çevirilerin ilk olarak başladığı ve yoğun çeviri faaliyetinin olduğu yer İspanya'dır. Çeviri hareketinin İspanya'da ve XII. asırda başlamasının anlaşılabilir bir nedeni vardır. Her şeyden önce, Avrupa halkları içinde Müslümanlarla uzun süre bir arada

⁶ Watt, W. Montgomery, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh University Press, 1972, s. 30-43.

⁷ Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri*, Vakıf Basımevi, İstanbul ,1948, s. 182-196.

⁸ Castiglioni, Arturo, "The Contribution of The Jews to Medicine", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1359.

⁹ Watt, age., s. 70.

¹⁰ Haskins, Charles H., "Arabic Science in Western Europe", *Isis* Vol: 7, No: 3, 1925, s. 479.

yaşayan ve onlarla yakın münasebetler kuran ülke İspanya'dır. Bu yakınlaşma neticesinde de İspanyolların İslam ve Müslümanlarla ilgili imajı diğer Avrupa ülkelerindeki Hıristiyanların bakışından farklı olmuştur.¹¹

Nitekim, Rönesans öncesine dek Avrupa'nın İslam'a bakışı genellikle olumsuz bir tablo¹² çizerken, İspanya aynı dönemde diğerlerinden farklı olarak İslam hakkında olumlu bir yaklaşım içinde olmuştur. Dolayısıyla, Avrupa'da, İslam'ı Hıristiyanlığın muarızı ve sapık bir din şeklinde gören yaklaşımın yerini hayranlık ve ilgiye bırakmasında İspanya'daki olumlu imajın ve bu imajı pekiştiren çeviri faaliyetlerinin büyük etkisi vardır.¹³

İspanya dışında Bizans ve Haçlı seferleri de ilk çeviri hareketleri içerisinde zikredilmekle birlikte hiç birisi İspanya'da ortaya çıkan çeviri hareketinin özellikleri ve etkileri ile kıyaslanamaz. Nitekim, Bizanslı yazarların İslam dünyası ile ilgili sınırlı sayıdaki çeviri ve telifleri Latin Avrupa'yı etkileyecek bir duruma gelmemiştir.¹⁴ Haçlı seferlerinde ise, Avrupa Müslümanlarla fiilî olarak karşılaşmış olsa da bu seferler sırasında büyük bir bilimsel hareketlilik yaşanmamıştır.¹⁵ Diğer taraftan, daha çok Kuzey Afrika (Tunus) ile ilişkisi olan Salerno tıp okulunun ilk mütercimi Constantinus Africanus'un bile Endülüslü alimlerin cazibesine kapıldığı söylenir. İspanyol mütercimlerin de katılmasıyla daha da büyüyen Salerno okulu Avrupa tıbbında şüphesiz önemli bir yere sahip olmuştur.

İspanya çeviri okulları Avrupa'da en uzun süreli, en yoğun ve en geniş etkiye sahip çeviri faaliyeti olmakla diğerlerinden belirgin bir şekilde ayrılır. İlk mütercimler ya doğrudan ya da dolaylı olarak, bir şekilde, Endülüslü ile ilgili olmuşlardır. Her şeyden önce çeviri döneminin en seçkin ve en üretken mütercimleri Endülüs'te yetişmiştir.¹⁶ İtalya ve Fransa'da kurulan çeviri okullarında Endülüs'ten gelen ya da getirilen Müslüman/Yahudi/Hıristiyan mütercimler görevlendirilmiştir. Avrupa ülkelerinden birçok talebe Endülüs'e gelerek Arapça eğitimi almışlar ve Endülüs medreselerinde eğitim gören bu öğrenciler daha sonra açılan ilk Batı üniversitelerinde öğretmen olmuşlardır. Ayrıca bir kısmı, ülkeleri-

¹¹ İspanyol Hıristiyanları Müslümanların okullarına İslam'ı çürütmek ve küçümsemek maksadıyla değil Endülüs kültürüyle yetişmeleri için çocuklarını göndermişler ve daha çok Kurtuba'da Arapça öğrenen bu öğrenciler daha sonra kendi bölgelerinde çeviri ve teliflere girişmişlerdir. Bkz. Akiki, Necip, *el-Müsteşrikün, Dâru'l-Maârif*, (Genişletilmiş 3. baskı), Mısır 1964, I, s. 98.

¹² McKeon, agm., s. 151.; Sezgin, Fuat, "Kadiyyetu Eseri'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye fi'n-Nahdati'l-Avrubiyye", *Muhadarât fi Tarihi'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye*, Almanya, Frankfurt, 1984, c. I, s. 115.

¹³ Nitekim bu konuda Albert Hourani İslam hakkındaki imajlarla bilimsel çalışmalar arasında paralel bir ilişki olduğunu söylemektedir. Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, (çev. Mehmed Kürşad Atalar), Pınar yy., İstanbul, 1996., s. 28-29. Ayrıca bkz. Watt, age, 58; Hüseyin, Âsaf, "Oryantalizmin ideolojisi", (çev. Bedirhan Muhib), *Oryantalistler ve İslamiyatçılar* (ed. Asaf Hüseyin, Robert Olson, Cemil Kureşî), İnsan yy., İstanbul, 1989, s. 16.

¹⁴ Sezgin, *İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri*, TÜBA, Ankara 2004, s. 34.

¹⁵ Watt, Haçlı seferlerinden Batı dünyasına sadece birkaç tercüme eserini geçtiğini belirtiyor. Bkz. Watt, age., s. 69.

¹⁶ Burnett, Charles, "The Translating Activity In Medieval Spain", *The Legacy of Islamic Spain*, s. 1040.

ne dönerlerken yanlarında götürdükleri Arapça eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir.

c) Endülüslü Yahudi Mütercimler

Yunan, İslam ve Batı medeniyetlerinin oluşum sürecinde ortaya çıkan çeviri hareketlerinin ortak özelliklerinden birisi belirli bir grubun çeviri faaliyeti yapmasıdır. Diğer bir ifadeyle özellikle belirli bir grubun aracılık rolünü üstlenmesidir. Antik dönemde Mısır ve Sümer medeniyetlerinin bilgi birikimlerinin Yunanlılara kazandırılmasında Fenikeliler aracılık yapmışlardır. Aynı şekilde Yunan bilgi birikiminin İslam dünyasına aktarılmasında da Süryani mütercimler önemli rol almışlardır. Avrupa'da başlayan çeviri hareketinde ise bu sefer Yahudi mütercimler benzer aracılık rolü yapmışlardır. İşte bu makalede yukarıda bahsedilen araçlardan sonuncusu üzerinde durulacaktır. İslam medeniyeti ile Avrupa'nın en sağlam, en köklü, en geniş ve en uzun süreli ilişkisinin kurulduğu Endülüs köprüsünün vazgeçilmez unsurlarından birisi Yahudi mütercimlerdir. Hatta belki de, Avrupa Yahudi mütercimler sayesinde İslam bilim ve medeniyetini tanıma imkânını elde etmiştir denilebilir.¹⁷ Yunan-Hint bilim ve felsefesi de yine büyük ölçüde aynı mütercimler vesilesiyle Arapça'dan Latince'ye ve yerel Avrupa dillerine nakledilmiştir.

Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte İspanya, Yahudiler için merkezî bir yer olmuş ve Bâbil, sahip olduğu merkezî konumunu Ortaçağ'ın sonlarına kadar Endülüs'e bırakmıştır. Çok kısa sürede Endülüs medeniyetinin bir parçası haline gelen İspanya Yahudileri, Ortaçağ boyunca Avrupa ve tüm dünyadaki Yahudileri etkileyecek gelişmelere ve yeniliklere öncülük etmişlerdir. Kitâb-ı Mukaddes yorumlarından İbrani Edebiyatına kadar Ortaçağ Yahudi literatürünü belirleyen en önemli kişiler ya İspanya'da yaşamışlar ya da bir şekilde İspanya ile ilişkileri olmuştur. Ortaçağ Yahudi kültürü, İspanya'da oluşmuş ve oradan başta Fransa ve İtalya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır. İspanya Yahudilerinin etkileri sadece Avrupa'daki Yahudi cemaatleriyle sınırlı kalmamış, beraberlerinde Endülüs kültürünü de tüm Avrupa'ya taşımışlardır.¹⁸

II-İSPANYA BİLİM OKULLARI VE ENDÜLÜS YAHUDİLERİNİN BİLİMSEL FAALİYETLERİ

a) X. ve XI. Asırlar: Endülüs Yahudilerinin Bilimsel Faaliyetleri

X. asra dek Yahudilerde bilimsel ilginin pek fazla bulunmadığı kabul edilir. Nitekim daha öncesinde bilinen tek Yahudi bilim adamı Mısırlı Astronomi alimi Messahalla (770-820) olup aynı zamanda Arapça yazan ilk Yahudi alimidir. X. asra geldiğinde İslam topraklarında yaşayan Yahudilerin neredeyse tümü

¹⁷ Thorndike, Ortaçağ'da hiçbir Batılı ya da Hıristiyan'ın, bir Yahudi'nin yardımı olmaksızın Arapça bir kitabı Latince'ye çevirmesinin mümkün olmadığını belirtiyor. Bkz: Thorndike, Lynn, "John of Seville", *Speculum*, Vol. 34 No. 1, Ocak 1959, s. 20.

¹⁸ Haskins, agm., s. 478-485.

Arapça konuşur olmuşlar ve Aramice yerini Arapça'ya bırakmıştır. Bununla birlikte Doğu İslam dünyasında yaşayan Yahudiler arasında daha ziyade Talmud çalışmaları yapılırken Yahudilikteki büyük bilimsel hareket (Mısır ve Tunus'taki müstakil çalışmalar sayılmazsa)¹⁹ Endülüs'te ortaya çıkmıştır.

Fetih sonrasında kısa sürede Arapça öğrenen Yahudi öğrenciler X. yüzyıldan itibaren Müslüman öğrencilerle birlikte Endülüs medreselerinde okumaya başlamışlardır.²⁰ İbranice, IX. yüzyıldan XII. yüzyılın sonuna kadar Arapça'nın etkisi²¹ altında kalmış ve Yahudi yazarlar Arapça'dan çok sayıda kelime almışlardır. Yahudi mütercimler bir taraftan Müslüman ve Yunan bilim adamlarına ait eserleri İbranice'ye çevirirken diğer taraftan da Yahudi cemaatine hitap eden Kitap ve risaleleri Arapça olarak kaleme almışlardır.²²

Endülüs'te ilk bilimsel faaliyetler X. asırda Kurtuba Yahudileri arasında ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki bilimsel çalışmaların başlamasında ve devam etmesinde en önemli katkısı olan kişi şüphesiz Hasdai b. Shaprut'tur. XI. asırda Yahudilerin bilimsel faaliyetleri artarak devam etmiştir. Bu asrın önde gelen Yahudi bilim adamları arasında yine bir Kurtubalı olan Samuel ha-Nagid vardır. X. ve XI. asırlarda Endülüs Yahudilerinin gerçekleştirdikleri bilimsel faaliyetler bu iki önemli isim üzerinde kısaca ele alınacaktır.

Hasdai b. Shaprut ve Kurtuba Bilim Okulu

Hasdai İbn Shaprut (915-970), Kurtuba hilafet sarayında çalışan en meşhur Yahudilerdendir.²³ Sarayda doktorluk, tercümanlık ve gümrük müfettişliği yapmıştır. Latince'yi bilmesi Hıristiyan dünyası ile ilişkilerde önemini artırmıştır. Kendisine yabancı devletlerle anlaşma yetkisi verilmiş, resmen değilse bile fiilen vezir konumunda olmuştur. Roma imparatoru I. Otto'nun gönderdiği elçilerle resmi müzakereyi Hasdai yapmıştır. Kurtuba sarayında önemli bir yeri olan Hasdai, Hazar hakaniyla da mektuplaşmış, Yahudi bilim adamlarını korumuş ve litürjik şiirler yazmıştır. Hasdai'nin en büyük teşebbüsü dünyanın en önemli Talmud akademisini kurmasıdır. III. Abdurrahman döneminde esir olarak Endü-

¹⁹ Nitekim, X. asırda İspanya dışında yaşayan Yahudiler arasında da bilimsel ilginin bulunduğu dair iki örnek vardır. Bunlar ikisi de Mısırlı olup Kayravan'da yaşayan İsaac ibn Amran(ö.908) ve talebesi İsaac Judeus(855-955)'dir. Judeus'un talebesi olan Constantinus Africanus onun tıpla ilgili Arapça yazdığı eserleri Salerno'da Latince'ye çevirmek suretiyle Latin Avrupa'ya ilk Arapça tıp eserlerini kazandırmış oldu. Bkz. Singer, Charles, "Science and Judaism", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1385.

²⁰ Scheindlin, Raymond P., "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Volume 1, Brill, Leiden, s. 192.

²¹ Arapça'nın etkisi sadece İbranice'de değil İspanyolca üzerinde de oldukça fazladır. Endülüs'te yaşayan İspanyollar zamanla İspanyolca metinleri Arap alfabesi ile yazmaya başlamışlar ve bunun sonucunda Anadolu Türkleri'ndeki Osmanlıca'ya benzer şekilde Endülüs'te de Aljamiado denilen bir yazı geleneği/dili oluşmuştur. Bkz: Hegyi, O, "Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 262-269.

²² Galanti, Avram, "İbranice'nin Gelişmesine Arapça'nın Katkısı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Çev. Nurettin Ceviz, Musa Yıldız),Yıl: 5, Sayı: 16, Kış 2005, Ankara, s. 92-93.

²³ Scheindlin, agm., s. 190.

lüs'e getirilmiş olan Sura akademisinin seçkin bilginlerinden Moşe İbn Honeh, Yahudi cemaati tarafından satın alınmış ve yeni kurulan Talmud akademisinin başına getirilmiştir. Hasdai'in yardımcılarıyla Kurtuba'da Hahambaşı olan Moşe İbn Honeh, doğudan Talmud kopyaları getirtmiş ve Mişna Arapçaya tercüme edilmiştir. Bütün bu çalışmalar neticesinde Kurtuba, Yahudi ilimlerinde öne çıkmış ve Babil cemaatiyle bağlar gevşetilerek bağımsız hale gelmiştir.²⁴

Kurtuba -aynı zamanda Endülüs- Yahudi bilim okulunun ilk ve büyük şahsiyeti Hasdai İbn Shaprut (915-970)'tur. Hasdai, Bizans imparatoru'nun Endülüs halifesine hediye olarak gönderdiği Dioscorides'in "On Materia Medica"sını yine İmparatorun görevlendirdiği papaz Nicholas ile birlikte Yunanca'dan Arapça'ya çevirmiştir. Hasdai'in gayretleriyle İbrance bir ilim dili haline gelmiş ve İslam alimlerinden ilim tahsil eden mütehassıs Yahudi alimleri yetiştirir.²⁵

Hasdai'in başlattığı bu çeviri faaliyeti öğrencileri tarafından da takip edilmiştir. Nitekim, öğrencilerinden Almerialı Jonah İbn Biklarish 1080'de Yunanca-Latince-Aramice-İspanyolca-Farsça olmak üzere 5 dilde bir ilaç sözlüğü yazmıştır. 1062 Huesca doğumlu olup Endülüs kültürüyle yetişen Jonah'ın çağdaşı Moses Sephardi (1106'da vaftiz olarak Petrus Alfonsi adını aldı), önce I. Pedro'nun sonra İngiltere'ye giderek I. Henry'nin hekimi oldu. Arapça kaynaklardan istifade ederek iki Astronomi eseri yazan Petrus, İngiltere'de Arapça öğrenimini başlatmış ve Astronomi çalışmalarını etkilemiştir.²⁶

XI. yüzyılda yaşamış Endülüs Yahudi bilim adamlarının önde gelenlerinden birisi de Samuel Ha-Nagid'tir. Samuel Ha-Nagid (993-1056)'in²⁷ inanılmaz kariyeri, Endülüs'te Yahudilerin yüksek konumlarını gösteren en büyük örnektir. Cordoba'da doğan Samuel, Yahudilikle ilgili genel eğitimini alırken bir yandan da Arapça ve Kur'ân öğrenmiş, Canoch İbn Moses'in yanında Halakah öğrenimi görmüştür. Kendi köşesinde şiir yazarken Arapça yazı stili Gırnata veziri tarafından beğenilmiş ve orada çalışması teklif edilmiştir. Samuel, 1020 yılına dek vergi toplayıcılığından başlamış, sekreterlik ve vezir yardımcılığı yaptıktan sonra vezir olarak atanmıştır.²⁸ Tavaif-i Mülûk döneminin en ünlü siması olup Arapça'dan şiirler çeviren ve şiirlerinde Arapça ve Yahudiliği birleştiren Samuel, aynı zamanda Kuran kritiğinde de bulunmuş ve İbn Hazm'la polemige girmiştir.²⁹

Reconquista hareketi ile XII. yüzyılda İspanya topraklarını yeniden ele geçi-

²⁴ Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000, s. 42.

²⁵ Watt, age., s. 71.

²⁶ Singer, agm., s. 1386-87.

²⁷ Samuel ile ilgili bkz. Wasserstein, David J., "Samuel İbn Naghriha ha-Nagid and Islamic Historiography in Al-Andalus", *Al-Qantara*, 14:1, 1993, p.109-125.

²⁸ Nagdela, 20 yaşında Malaga'ya yerleşmiş, mektup tercüme ve yazımıyla uğraşmıştır. Habbus'un veziri Ebulkasım onu fark ederek danışman yapmış ve ölmeden önce sultan Habbus'a onu tavsiye etmiştir. Daha sonra Habbus'un müşavir ve sekreteri olan Nagdela İbrani edebiyatına savaş şiirleri yazarak katkıda bulunmuştur. Eroğlu, age., 42-43.

²⁹ Akikî, age., I, 95.

ren Hıristiyan Krallar³⁰ mevcut durumdan³¹ istifade etmeyi bilmişler ve Arapça bilen Hıristiyan ve Yahudi ilim adamlarından tercüme ekipleri kurarak onlara her türlü desteği vermişlerdir.³² Daha önce Müslüman yöneticilerin Hıristiyan halkla ilişkilerinde aracılık yapan Yahudiler bu sefer de Hıristiyan yöneticilerin Müslüman ilim ve kültürünü öğrenmesinde aracılık vazifesini üstlenmişlerdir.

b) XII. Asır: Büyük Çeviri Devri ve Büyük Yahudi Alimler

XII. yüzyıl yalnızca İspanya'da yaşayanlar için değil tüm dünyadaki Yahudiler açısından altın devir olarak nitelendirilir. Çünkü bu devir bilimsel çalışmalarda Yahudi tarihinin en parlak devridir. Yahudi bilim adamları bu dönemde tercüme faaliyetinden ayrı olarak bir çok Arapça ve İbranice orijinal eser yazmıştır. Hem Yahudi dünyasını hem de Avrupa'yı etkileyen büyük filozof ve bilim adamları bu devirde yetişmiştir. Singer bu dönemin önemine atfen "bir daha İbn Daud gibi bir bilim adamı ve İbn Meymun gibi bir filozof yetişmedi"³³ demiştir. Bu dönemin en önemli Yahudi Düşünür ve bilim adamları arasında Abraham Bar Hiyya(ö.1150), Abraham İbn Ezra (1092-1167), İbn Davud (1090-1165) ve Moses ben Maimon (1135-1204) sayılabilir.

Avrupa'da XII. yüzyılda, bizzat papaların ve Hıristiyan kralların teşvik ve destekleriyle İslam dünyasının bilimsel birikimi incelenmeye başlanmış ve ileri gelen rahiplerin öncülüğünde tercüme enstitüleri kurulmuştur. Endülüs'te yetişen Yahudi bilim adamları da kilisenin öncülük ettiği bu tercüme bürolarında görev yapmışlardır. Daha sonra Avrupa üniversitelerinin kuruluşuna ön ayak olacak olan bu çeviri bürolarında azımsanmayacak sayıda Yahudi mütercim görevlendirilmiştir.³⁴

Bu asırda gerçekleşen çeviri faaliyetleri arasında Toledo Çeviri Okulu çevrilen eserlerin sayısı, çalışan mütercimler ve etkileri açısından İspanya çeviri hareketinin merkezi olmuştur.

Toledo Çeviri Okulu ve Yahudi Mütercimler

Cluny başrahibi Aziz Peter³⁵, 1142'de Toledo'da Başrahip Raymond Lull

³⁰ Hıristiyan İspanya Kralları İslam kültürü ile yakından ilgileniyorlardı. Aragon kralı I. Pedro sadece Arapça yazmaktan hoşlanırdı. VI. Alfonso'da Arapça yazıyı kullanmayı tercih etti. Toledo'yu bir ilim merkezi haline getirerek iki dinin imparatoru olarak anıldı. İslam ve Hıristiyan kültürlerini bir arada yaşatma hedefini güden X. Alfonso(1252-1284) ise 1269'da Mürsiye'de bir Yüksek Araştırma Enstitüsü kurdu. Daha sonra Seville'ye taşınan bu enstitüde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi alimlerinden oluşan bir çeviri ve bilim heyeti oluşturdu ve burada başta Arapça olmak üzere bir çok dilden İspanyolca'ya çeviriler yapıldı. Bkz. Akikî, I, 100.

³¹ XII. asra gelindiğinde Endülüs Emevi Devleti'nin hakim olduğu yerlerde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudisiyle Arapça konuşan ve Arapça yazan ortak bir Endülüs kültürü oluşmuştu. Diğer bir ifadeyle Endülüslülük ortak bir kimlik haline gelmişti. Bkz. Burnett, agm., s. 1036.

³² Sezgin, Muhadarat, I, 115-117.

³³ Singer, agm., s. 1387-1390.

³⁴ Glick., age., s.115.

³⁵ Cutler, Allan, "Peter The Venerable and Isam", *Journal of American Oriental Society*, Vol.86, No.2, (Apr-June 1996), 184-198; Peter the Venerable ve ilk çeviri faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Endress, Gerhard, *An Introduction to Islam*, (çev. Carole Hillenbrand), Edinburgh University Press, 1994, s. 6-8.

(1125-1151)'un garantörlüğünde ve Kastilya kralı VII. Alfonso'nun desteğiyle bir çeviri ekibi kurdu. Sevilalı John ve Dalmaçyalı Hermann gibi Yahudi mütercimlerin de bulunduğu bu ekip Kettonlu Robert'in adıyla yayınlanan ilk Kur'ân çevirisini yaptı.³⁶ Önce Arapça'dan İbranice'ye ve Kastilya İspanyolca'sına, oradan da Latince'ye çevrilen bu Kur'ân, 4 asır boyunca Batı'da kullanıldı. Peter'in başkanlığındaki bu ekip Kur'ân çevirisi dışında da bir çok çeviri yaptı. Bu çeviriler Ortaçağ Avrupa'sının İslam'la ilgili bilgilerinin temelini oluşturmuştur.³⁷

Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan mütercimler Toledo'da Matematik, Astronomi, Tıp, Kimya, Tabiat, Tarih, Psikoloji, Mantık ve Siyaset konularındaki eserlerin başlıcalarını Latince'ye çevirdiler. Aristo'nun Organon şerhleri ve özetleri (Kindî, Farabî, İbn Sinâ, Gazâlî...) bu çevirilerin en meşhurlarındandır. Aynı zamanda Euclid, Batlamious, Calinos ve Epigrad'ın eserleri ile Harezmi, Fergânî, Bettânî ve Bitrûcî şerhleri de bunlar arasındadır.³⁸ Müslüman ve Yahudi mütercimler tarafından Toledolu ez-Zerkâlî'nin ziclerine dayanarak hazırlanan Toledo zicleri yine aynı asırda Latince'ye çevrilmiştir.³⁹ Çoğunluğu Yahudi olan mütercimlerin en meşhurları arasında; Gonzalez, Yuhanna b. Davud el-Esbanî, Yuhanna el-İşbilî, Robert of Chester, Herman Alemanus, Ugo di Santalla ve Platon di Tivoli sayılabilir.⁴⁰

XII. yüzyılda yaşamış Endülüslü Yahudi alimlerin başlıcaları arasında Abraham ibn Daud (110-1180)⁴¹, Musa b. Me'mûn (Maimonides)(1135-1204)⁴², Judah Ha-Levi (1085-1141), Abraham Bar Hiyya(XII. Yüzyıl başları) ve Abraham bin Ezra(1092-1167) sayılabilir.⁴³

Bu mütercimler, başta Aristo, Ptolemy, Euclid, İbn Sina ve İbn Rüşd olmak üzere, Yunan fizikçilerin ve Müslüman Astronomların eserlerini çevirmişlerdir. Tercüme bürosu, okullar ve kütüphaneler sayesinde Toledo, iki asır boyunca İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya'daki ilim talipleri için cazibe merkezi oldu. Daha sonra bu çeviri hareketi Pireneler yoluyla Güney Fransa'ya, Narbonne, Beziers, Toulouse, Montpellier ve Marseilles'e yayılmıştır. Bu bölgelerde Yahudi

³⁶ Burman, Thomas E., "Tafsîr and Translation: Traditional arabic Quran Exegesis and The Latin Qurans of Robert of Ketton and Mark of Toledo", *Speculum*, vol.73, no.3, Jul.1998, pp. 703-706.

³⁷ Cardini, Franco, *Avrupa ve İslam*, (çev. Gürol Koca), Literatür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 102-103.

³⁸ Hill, age., s. 222.

³⁹ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, s. 907-908.

⁴⁰ Dannenfelt, age., s. 100.

⁴¹ Bkz: Singerman, agm., s. 164. XII. asırda yaşamış olan John, bazı yazarlarca farklı isimlerle anılmış, diğerlerine göre ise biri Sevilalı biri de Toledolu olmak üzere iki ayrı John vardır. Buna göre Johannes Hispanos Gundissalvi ile beraber felsefi eserleri çevirirken, Sevilalı John ise astrolojiye dair eserleri çeviren kişidir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Thorndike, agm., s. 20-38; Gabrieli, agm., s. 426.

⁴² Zağferanî, Haîm, *Yehûdül-Endelûs ve'l-Mağrib*, (Fransızca'dan çeviren Ahmed Şahlan), Marsam, Ribat 2000, I, 155-160; Watt, 76-77.

⁴³ Altmann, Alexander, "Judaism and World Philosophy", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 965-975.

çevirmenler daha geniş bir sayıya ulaşmış ve daha aktif hale gelmişlerdir.⁴⁴ Raymond Lull'un gayretleri sonucunda Viyana konsülü, Paris, Oxford, Bologne ve Salamanca üniversitelerinde Yunanca, İbranice ve Arapça kürsüleri kurulmasına karar vermiştir.⁴⁵

Southern, XIII. yüzyılda Müslüman yazarların Batılı ilahiyatçılar üzerinde yaptığı felsefi etkinin oluşturduğu değişimi büyük ölçüde Toledo çevirmen grubuna bağlamaktadır. Yazara göre, Batı'yı Yunan felsefe ve bilim geleneği ile ilk defa tanıştıranlar da yine aynı kişilerdi ve yaptıkları çeviriler XIII. asırda Avrupalıların görüşünü bütünüyle değiştirmişti. Sonuç olarak Southern, Ortaçağ boyunca Batı'da görülebilecek her önemli yeniliğin köklerinin İspanya'ya dayandığını söylemektedir.⁴⁶

c) XIII. Asır: Yahudi Mütercimler Hıristiyan Kralların Hizmetinde

Kastil ve Aragon krallarının oluşturduğu tercüme kurulları çok önemli çeviriler yapmışlardır. Endülüs'te Müslüman idarecilerin yanında çalışan Yahudiler bu sefer de Hıristiyan yöneticilerin idaresinde görev almışlardır. Bunlar arasında; Joseph Ferrizuel VI. Alfonso'ya, İsaac ben Zadok X. Alfonso'ya ve Sheshet Benveniste ise II. Pedro'ya hizmet etmişlerdir.⁴⁷ Bu konuda en önde gelen kral ise Kastilya kralı X. Alfonso'dur.

Alfonso X(The Wise)(1252-1284) ve Seville Çeviri Okulu

X. Alfonso (1252-1284) Mürsiye'de bir yüksek araştırma enstitüsü kurdu (1269). Burası için Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi alimlerinin ileri gelenlerini seçerek görevlendirdi.⁴⁸ Daha sonra bu enstitüyü İşbiliye'ye nakledip ilim adamlarının sayısını artırdı. Bizzat kendisi tercüme ve telif faaliyetlerini takip etti. Bunun sonucunda; İncil, Kur'ân, Talmut, Kabbala, Aristo'dan intihal edilmiş Sırru'l-Esrâr, Kelile ve Dimne, Elfû Leyle ve Leyle (X. Alfonso'nun kardeşi Don Federik bu eseri 1253'te Kadınların Tuzakları ve Hileleri ismiyle tercüme ettirdi) isimli eserleri İspanyolca'ya tercüme ettirdi. Kendi ismiyle anılan bir genel tarih yazdırdı. Astronomi ilmi ile ilgili eserlerin tasnifi için bir büro kurdu.⁴⁹ Alfonso'nun isteğiyle Judah ben Mose Kohen ve İsaac ibn Sid isimli iki Yahudi bilim adamı tarafından XI. Yüzyılda yaşamış Kurtubalı Astronomi alimi Ebu'l-Kasım Saîd el-Endelüsî (1029-1070)'nin⁵⁰ eserine dayanarak Astronomi cetveleri hazırlanmıştır. "Alfonsine Tables" adı verilen bu cetveller yine bir Yahudi mütercim tarafından İspanyolca'ya çevrilmiştir. Bu Astronomi cetvelleri Galileo

⁴⁴ Haskins, agm., s. 480.

⁴⁵ Dannenfelt, age., s. 98-99.

⁴⁶ Southern, Richard W., *Ortaçağ Avrupasında İslam Algısı*, (çev.Ahmet Aydoğan), Yöneliş, İstanbul, 2000, s. 58-59.

⁴⁷ Scheindlin, agm., s. 195-196.

⁴⁸ Burnett, agm., s. 1048.

⁴⁹ el-Akîkî, age., I, 100.

⁵⁰ Said'in Astronomi ile ilgili çalışmaları için Bkz. Julio Samso ve Hamid Berrani, "World Astrology In Eleventh Century Al-Andalus", *Journal of IslamicStudies*, X/3 (1999), s. 293-312

ve Kepler için başvuru kaynağı olmuşlardır.⁵¹

X. Alfonso döneminde Latince ve diğer dillere de çeviriler yapılmasına rağmen daha çok Arapça'dan İspanyolca'ya yapılan çeviriler öne çıkmıştır.⁵² Bu çalışmalar sonucunda 1281'de Barcelona'da Arapça ve İbranice araştırmaları başladı. Akabinde, Honorius IV Paris Üniversitesinde Arapça ve diğer diller için bir enstitü kurulmasını istedi.⁵³

Ayrıca diğer Kastil ve Aragon kralları tarafından da bir çok Yahudi, bilim danışmanı, mütercim veya tercüman olarak görevlendirilmiştir. Barcelonalı Yahudi Astruc Bonsenior, Jaime I'in mütercimi ve tercümanı olarak atanırken oğlu Judah Bonsenior da Alfonso III ve Jaime II tarafından aynı iş için görevlendirilmiştir. Judah, Jaime II'nin isteği üzerine Arapça ticari belgeleri İspanyolca'ya çevirmiştir. Akdenizle ilgili haritaların yapımında Yahudi haritacılarından büyük ölçüde istifade edilmiştir. Özellikle de Mayorka harita okulunda çalışan Yahudiler yeni haritaların hazırlanmasında önemli bir etkiye bulunmuşlardır.⁵⁴

XIII. asrın ortalarından itibaren Arapça rahip okulları yaygınlaştı. Bu okulların başlıcaları şunlardır: Seville (1250), Mayorka (1255), Barcelona (1259), Belensiye (1281) ve Canifa (1291).⁵⁵ İspanya çeviri okulları ve Arapça eğitimi veren Katedral okulları XIII. Yüzyılda üniversitelere dönüşmüş ya da üniversitelerin kurulmalarına öncülük etmişlerdir. İber yarımadasında başlıca Palencia, Valladolid, Salamanca, Lerida ve Coimbra gibi merkezlerde kurulan üniversitelerin önde gelenleri şunlardır: Toledo (1208), Balma (1280), Lisbon (1290), Lerida (1300) ve Beledül-Velid Üniversitesi (1304).⁵⁶

XIV-XVI. Asırlarda İspanya'da Yahudi Mütercimler Ve Çeviri Faaliyetleri

XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Yahudi bilimsel düşüncesi uzun sürecek bir çöküş dönemine girmiştir. 1492 sürgünlerinin de bu çöküşte önemli etkisi vardır. Artık İbranice-Arapça unsuru Latin düşüncesindeki önemini yitirdi. Bununla birlikte İbrani-Arap literatürünün etkisi Batı düşüncesinde XVI. Yüzyıla kadar devam etti. XV. Yüzyılda az sayıda da olsa Yahudi bilim adamı yetişti. Bunlar arasında Padualı Elijah Delmedigo (1463-1492), Lisbonlu Judah Verga (ö.1490) ve 1466'da Hıristiyan olan Girgentili Guglielmo Raimondo Arapça ve İbranice'den bir takım çeviriler yapmışlardır.⁵⁷

XIII. yüzyıl sonlarına doğru İspanya Hıristiyan krallarının Yahudilere pek fazla ihtiyacı kalmadı. İlk başta Müslüman yöneticiler için Hıristiyan dünya ile aracılık(daha çok tercümanlıkla sınırlı olsa da) yapan Yahudiler yaklaşık bir asır

⁵¹ Singer, agm., s. 1394.

⁵² Watt, age., 70.

⁵³ Dannenfelt, age., s. 98.

⁵⁴ Singer, agm., s. 1395.

⁵⁵ Akikî, age., I, 98.

⁵⁶ Singer, agm. s. 1392.

⁵⁷ Singer, agm., s. 1399.

kadar da Hıristiyan krallara İslam bilim ve kültürünü tanımlarında yardımcı olmuşlardı. Arapça'dan bir çok eseri Avrupa dillerine çeviren Yahudi mütercimlere eskisi kadar ihtiyaç kalmayınca Endülüs Yahudileri İspanya dışına göç ederek, İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'ye yerleşmişler ve orada bilimsel faaliyetlere devam etmişlerdir.⁵⁸

Bununla birlikte, XVI. yüzyılda İber yarımadasında da bazı Yahudi Bilim adamlarının isimlerine rastlıyoruz. Bunlar arasında İspanya'da Astronomi eğitimi almış ve John II'nin yanında (Lisbon'da) Astronomi uzmanı olarak kalmış olan Abraham Zacuto (1450-1510)'yu gösterebiliriz. Onun astronomi ile ilgili eserleri Vasco de Gama'nın keşiflerine yardımcı olmuştur. Yine II. John'un yanında çalışan Yahudi alimlerden birisi de Joseph Vecinho'dur. Vecinho Columbus'un Batı keşifleriyle ilgili kurduğu 5 kişilik ekibin başkanlığını yapmıştır. Lisbon'da tıp ve Salamanca'da Matematik eğitimi gören Pedro Nunes(1492-1577) kraliyet kozmografi uzmanı olup bilimsel denizciliğin kurucusu kabul edilmektedir.⁵⁹

III-AVRUPA BİLİM OKULLARINDA YAHUDİ BİLİM ADAMLARI VE ÇEVİRİLERİ

Muvahhidlerin iktidara gelmesiyle birlikte Endülüs Yahudilerinin altın çağı bitmiştir. Zira, Muvahhidlerin Yahudilere karşı tavrı, Endülüs Yahudi kültürünün akışını kesmiştir. Endülüs'ten bir çok Yahudi XIII. asırda başta İtalya ve Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine göç etmiş ve Müslümanlara karşı olumlu tavır yerini Hıristiyanlara bırakmıştır. Sürgün ve başka nedenlerle İspanya dışına göç eden Yahudiler gittikleri yerlere Endülüs kültürünü de taşımışlardır.

1215'te Roma imparatoru olan II. Frederick, Müslümanlarla yakın ilişkilere girmiş, Palermo'daki Arapça hocalarından eğitim almış ve İbn Rüşd'e (Averroes) hayranlık duyan bir kişiydi. İslam felsefe ve bilimlerini Avrupa'ya tanıtmak amacıyla 1224'te Napoli krallığından Salerno'da bir üniversite kurdu.⁶⁰ Buraya Hıristiyan ve Yahudi mütercimler atayarak Latince ve İbranice çeviriler yapılmasını sağladı.⁶¹ St. Thomas da bu üniversitede eğitim görmüştür. Razi'nin "Kitâb el -Hâvî" isimli eseri Napoli kralının emriyle Feragut (Ferec bin Salim) adlı bir Yahudi tarafından 25 cilt olarak "Liber de Continens" adıyla Latince'ye çevrildi. Müslüman bilimi İtalya yoluyla Fransa ve diğer Avrupa ülkelerine girdi.⁶²

Yine bu dönemde Batı'da üniversitelerin kurulmasıyla⁶³ Yahudilerin bilimsel çalışmaları da ayrı bir önem kazanmış ve Arapça veya Doğu Dilleri kürsülerinde görevler almışlardır. Ayrıca XIII. asırdan itibaren Yahudilerin bilimsel çalışmaları

⁵⁸ Scheindlin, agm., s.198.

⁵⁹ Singer, agm., s. 1400-1401.

⁶⁰ Hill, age., s. 221.

⁶¹ Stasolla, Maria G., "Frédéric II et le Monde Musulman", *Islamochristiana*, 25 (1999), s. 67-86.

⁶² Ülken, agm., s. 161.

⁶³ Avrupa'da ilk üniversiteler Paris, Montpellier, Salerno, Bologna, Padua, Naples, Rome, Oxford ve Cambridge'de açılmıştır. Bkz. Singer, agm, 1392.

Akdeniz dışına da taşmış ve Almanya, İngiltere gibi diğer Avrupa ülkelerine ulaşmıştır. XII. yüzyılda başlayan büyük çeviri devri XIV. yüzyıla yaklaşırken sona ermiş olsa da Arapça önemini iki asır daha korumuş ve Arapça ve İbranice'den bir çok çeviri yapılmıştır.⁶⁴

Önceleri İspanya ve Kuzey Afrika bölgelerinde yaşayan Yahudi bilim adamları eserlerini Arapça yazarken, Almanya, Güney Fransa ve Kuzey İtalya gibi Avrupa ülkelerine yoğun göçlerin yaşandığı XII. yüzyıldan itibaren İbranice yazmaya başlamışlar ve Arapça yazılmış eserleri bir yandan İbranice'ye çevirirken diğer yandan da Latince'ye çevirmişlerdir.⁶⁵ Arapça'dan İbranice'ye çevrilen eserler daha sonra oradan Latince'ye çevrilmiştir. Nitekim Yahudi mütercimlerin, İbranice'den Latince'ye yapılan çevirilerde Arapça yerine İbranice kavramları kullanmaları çevirilerin sıhhati konusunda bazı şüphelerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur.⁶⁶

Latince'ye çevrilenler arasında ise; Vigilia super eroris reportas in textibus civilis, de motu spheare celestis, de colliget sayılabilir. İbranice'ye çevrilenlere örnek olarak da; Fasl el-Makâl ve el-Macisti'yi gösterebiliriz. Hem Latince hem de İbranice'ye çevrilen eserlerden bazıları ise şunlardır: Tehafüt et-Tehafüt, Menâhic el-Edille, Theriaque.⁶⁷

Tevrat şarihlerinden birisi olup Londra'da (1158) İbranice müderrisliği yapan İbn Mâcid(1090-1167), yıldızlarla ilgili iki risaleyi ve Harezmi'nin Zic'i üzerine yazılmış Bîrûnî şerhini terceme etmiş ve Matematikle ilgili iki kitap tasnif etmiştir. Endülüs'ten Güney Fransa'ya giden İbn Tibbon(ö.1190), Marsilya'da 30 kadar kitabı Arapça'dan İbranice'ye çevirmiştir. En meşhurları şunlardır: Öklid'in Kitâbü'l-Usûl'ü, İbn Sinâ'nın Kânûnu's-Sağır'i, Râzî'nin Tiryâk'i ve İbn Meymûn'un üç eseri. Bir çok Arap Astronomi risalesi İbranice'ye çevrilmiştir.

Arap Tıp kitapları asırlarca Avrupa üniversitelerinde okutulmuştur. Marsilya'da Râzî'nin Kitâbü'l-Mansûrî'si terceme edilmiştir(1264). Martin de (1362) Yunanca, Süryanice, Arapça ve İbranice'den Fransızca'ya yaptığı tercemeleri ile meşhurdur.⁶⁸ Levi İbn Gershon (1288-1344, Bagnols/France), Aristo ve İbn Rüşd'ün eserlerine yazdığı şerhleriyle meşhur olmuştur. Felsefe tarihi üzerine yazdığı Milhamot Adonai, ("The Wars of God") adlı eseri önemli astrolojik bilgiler içermektedir. Matematik üzerine de "Book of Numbers"ı yazmıştır.

Arapça'dan Latince'ye yapılan çeviriler, Avrupa düşüncesinde Avicennism (İbn Sinacılık) akımının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu akımın Avrupa'daki en

⁶⁴ Singer, agm., s. 1391-1395.

⁶⁵ Singerman, Robert, *Jewish Translation History*, John Benjamins Public Company, Amsterdam/Philadelphia, 2002, XIV.

⁶⁶ Meisami, Julie Scott, "Arabic Culture and Medieval European Literature", *Journal of The American Oriental Society*, Vol: 11, No: 2, Nisan-Haziran 1991, 343-351; Sezgin, age., s. 34-35.

⁶⁷ Ülken, agm., 171.

⁶⁸ Akîkî, age, I, 104-105.

önemli temsilcisi de Auvergneli William'dır.⁶⁹ İbn Sina'nın eserleri Avrupa için temel bir önem taşımıştır. İbn Sina'nın "Şifâ" sı XIII. Yüzyılda, "Kanun" u ise XIV. yüzyılda Avrupa üniversitelerinin vazgeçilmez eseri olmuştur.⁷⁰ Cardini, İbn Sina'nın Hipokrat ve Galen'den sonra Batı'daki en önemli yazar olduğunu ve İbn Sina olmadan Aquinolu Thomas ve Buenaventura da Bognoregio'nun yazılarının anlaşılamayacağını söylüyor.⁷¹

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren İspanya ve Sicilya önemini yitirirken Kuzey İtalya ve Fransa entelektüel cazibe merkezi olmuştur. Bu dönemde Padua okulu İtalyan felsefe ve tıbbına damgasını vurmuş ve bilimsel çalışmalar oradan Montpellier'e yayılmıştır. İspanya'dan göç eden Yahudi bilim adamlarının İtalya ve Fransa'ya yerleşmesiyle buralardaki bilim okulları en parlak devirlerini yaşamışlardır.

Padualı Yahudilerden Bonacosa, İbn Rüşd'ün külliyatını Arapça'dan Latince'ye çevirmek suretiyle İtalyan tıp okuluna kazandırmıştır. Bir diğer Padualı Yahudi Jacop of Capua ise İbn Zühr (Avenzoar)'ün Teyisir adlı eserini İbranice'den, Kelile ve Dimne'yi de Arapça'dan Latince'ye çevirmiştir. Jacop'un oğlu Samuel'in bir Arap tıp alimine ait İbranice'den "Canones Generales" adıyla Latince'ye çevirdiği Eczacılıkla ilgili eser, Rönesans ve modern dönem eczacılığını etkilemiştir. Diğer taraftan, Babası iyi bir Arapça-Latince mütercimi olan Marseillesli Abraham ben Shemtob ben İsaac, 1290 yılında Hıristiyan arkadaşı Genoalı Simon Cordo ile birlikte Arapça kaynaklardan faydalanarak Latince "Serapion Junior" adlı bir ilaç listesi hazırlamış, bu eser de modern eczacılığı etkilemiştir.⁷²

Tıp uygulamasında oldukça ileri seviyeye ulaşmış olan Avignon'da Yahudi tabipler aktif idiler. Montpellier'de de XII. yüzyıl başlarından itibaren bir çok Yahudi hekim vardı. Montpellier, XIII. Yüzyılda Bologna ve Padua'dan tıp geleneği olarak daha önemli bir tıp merkezi konumuna yükseldi. 1262'de Bologna'dan Montpellier'e gelen John of Brescia, Jacob ben Makir (ö.1308) ile birlikte Arapça'dan bir çok eseri İbranice'ye çevirmiştir. Daha sonra Latince'ye çevrilen daha çok astronomi ile ilgili bu eserler Dante, Copernicus ve Kepler tarafından kullanılmışlardır. XIV. yüzyılın ilkyarısında Fransız Yahudileri felsefe ve bilim çalışmalarında önemli rol oynadılar. Bunlar arasında Astronomi ile ilgili eseri Papa VI. Clement tarafından Latinceye çevrilen Gersonides (1288-1344) ve Hasdai Crescas sayılabilir.⁷³

Yahudi bilim adamları XVI. yüzyılda da Tıp, Astronomi ve Matematik alanlarında bazı çevirilerde bulunmuşlardır. Örneğin, İmparator Maximillian'ın hekimi

⁶⁹ Ülken, agm., s. 166-167.

⁷⁰ İslam felsefesinin Batıya etkisi ile ilgili ayrıca bkz. Şerif, M. M., "Muslim Philosophy and Western Thought" *İkbal*, c. VIII, s. 1, Lahor 1959, s. 1-14.

⁷¹ Ülken, agm., s. 166-167.

⁷² Singer, agm., s. 1396.

⁷³ Singer, agm., s. 1397-1398.

olan Alman Yahudisi Paolo Ricci 1519'da Albucasis'in tıpla ilgili eserini çevirmiştir. Papa X. Leo ve X. Alexander'a hekimlik yapan Bonet de Lattes, Alexander X için Astronomi aletlerini tasvir etmiştir. Ortaçağ Yahudi mütercimlerinin sonuncularından sayılan İspanyol asıllı Jacob Montino (ö.1549), sürgünle İtalya'ya gelerek Bologna ve Padua tıp kullarında eğitim görmüştür. Daha sonra Papa III. Paul'a hekim olan Montino hayatını İbn Sina, İbn Rüşd, Maimonides ve Gersonides'in eserlerini Latince'ye çevirmekle geçirmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarından XIX. Yüzyıla kadar Yahudiler bilimsel çalışmalarda tam bir durgunluk yaşar. Bu üç asır içerisinde hekimlik dışında bilim literatüründe Yahudilerin ismi geçmez. Hekimlik yapanlar arasında; Sicilya kralının hekimi Judah Abrabanel (1470-1535), 1490'da Rusya'ya giderek bir yerel prence hekimlik yapan Veniceli Leo, Ferdinand ve V.Charles'e hekim olan Villaloboslu Francisco Lopez(1472-1549), Lisbon'dan İngiltere'ye giden Dionysius Brudo(1470-1540) ve Hector Nunez gibi isimler sayılabilir.⁷⁴

SONUÇ

XII. asırda İspanya'da parlayan çeviri faaliyetleri Endülüs kültürü ile doğrudan ilişkilidir. Uzun süreden beri Arapça konuşup yazarak Endülüs kültürü içerisinde önemli bir yer edinen Yahudiler çeviri hareketinin en önemli aktörleri olmuşlardır. Süryani mütercimlerin Yunan mirasını İslam medeniyetine aktarmada oynadıkları rolün bir benzerini Yahudi mütercimler oynamışlardır. Yahudi alimler yaptıkları çevirilerle İslam bilgi birikimini Avrupa'ya taşımışlardır. Diğer taraftan Yahudi alimler yalnızca Arapça'dan Latince'ye çeviri yapmakla kalmamışlar Arapça ve İbranice bir çok eser yazmak suretiyle felsefe ve bilim mirasına katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla Rönesans aydınları, Yunan ve Müslüman düşünürlerinin yanında İbn Daud ve İbn Me'mün gibi Yahudi düşünürlerini de tanımışlar ve görüşlerinden etkilenmişlerdir.

Endülüs kültür ve medeniyeti, Avrupa'da başlayan çeviri hareketinin merkezi ve bilimsel hareketliliğin beşiği olmuştur. Bir çok Avrupa tarihçisinin de işaret ettiği gibi modern Avrupa'nın kuruluşunda söz konusu çeviri faaliyetlerinin önemli bir rolü olmuştur. Avrupa'nın Ortaçağ'ın karanlığından çıkışında ve doğmaların yerini akıl ve bilimin almasında Endülüs medeniyetinin oluşturduğu özgür düşünce atmosferinin itici bir gücü olmuştur. Rönesans ve Reform hareketleri için İspanya ve daha sonra İtalya kaynaklı bilimsel çalışmalar elverişli ortamı oluşturmuş ve Aydınlanma döneminin filozofları Müslüman alimlerin telif ve şerhleri ile yetişmişlerdir.

Kaynaklar:

- » Akîkî, Necip, *e-Müsteşrikûn, Dâru'l-Maârif*, (Genişletilmiş 3. baskı), Mısır 1964, I-III.
- » Altmann, Alexander, "Judaism and World Philosophy", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York,

⁷⁴ Singer, agm., s. 1402-1403.

- 1960, s. 954-993.
- » Braudel, Fernand, *Uygarıkların Grameri*, (çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
 - » Burman, Thomas E., "Tafsîr and Translation: Traditional arabic Quran Exegesis and The Latin Qurans of Robert of Ketton and Mark of Toledo", *Speculum*, vol.73, no.3, Jul.1998, s. 703-732.
 - » Burnett, Charles, "The Translating Activity In Medieval Spain", *The Legacy of Islamic Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Volume 1, Brill, Leiden 1994, s. 1036-1058.
 - » Cardini, Franco, *Avrupa ve İslam*, (çev. Gürol Koca), Literatür Yayınları, İstanbul, 2004.
 - » Castiglioni, Arturo, "The Contribution of The Jews to Medicine", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1349-1376.
 - » Cutler, Allan, "Peter The Venerable and Isam", *Journal of American Oriental Society*, Vol.86, No.2, (Apr-June 1996), 184-198.
 - » Dannenfelt, Karl H., "The Renaissance Humanists and Knowledge of Arabic", *Studies in the Renaissance*, Vol. 2, 1995, 96-117.
 - » Endress, Gerhard, *An Introduction to Islam*, (çev. Carole Hillenbrand), Edinburgh University Pres, 1994.
 - » Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000.
 - » Gabrieli, F., "İlmî ve Edebî Tesirlerin Batı Avrupa'ya İntikali", (çev. İlhan Kutluer), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (ed. P.M.Holt, A.K.S.Lambton, B.Lewis), Kitabevi, İstanbul, 1997. c. IV, s. 423-461.
 - » Galanti, Avram, "İbrance'ni Gelişmesine Arapça'nın Katkısı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Sadeleşiren Nurettin Ceviz, Musa Yıldız), Yıl: 5, Sayı: 16, Kış 2005, Ankara, s. 92-93.
 - » Glick, Leonard B., *Abraham's Heirs, Jews and Christians in Medieval Europe*, Syracuse University Pres, New York 1999.
 - » Haskins, Charles H., "Arabic Science in Western Europe", *Isis* Vol: 7, No: 3, 1925, s. 478-485.
 - » Hedy, O, "Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 262-269.
 - » Hill, Donald R., *Islamic Science and Engineering*, Edinburgh University Press, 1993, s. 9-14.
 - » Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, III.
 - » Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, (çev. Mehmed Kürşad Atalar), Pınar yy., İstanbul, 1996.
 - » Hüseyin, Âsaf, "Oryantalizmin ideolojisi", (çev. Bedirhan Muhib), *Oryantalistler ve İslamiyatçılar* (ed. Asaf Hüseyin, Robert Olson, Cemil Kureşî), İnsan yy., İstanbul, 1989, 15-35.
 - » Julio Samsó ve Hamid Berrani, "World Astrology In Eleventh Century Al-Andalus", *Journal of Islamic Studies*, 10.3 (1999), pp. 293-312.
 - » McKeon, Richard, "The Organization of Sciences and The Relations of Cultures In the Twelfth and Thirteenth Centuries", *The Cultural Context of Medieval Learning*, (ed. John Emery Murdoch and Edith Dudley Sylla), D.Reidell Publishing Company, Boston, 1975, Volume XXVI, s. 151-191.
 - » Meisami, Julie Scott, "Arabic Culture and Medieval European Literature", *Journal of The American Oriental Society*, Vol: 11, No: 2, Nisan-Haziran 1991, 343-351
 - » Özdoğan, M. Akif, "Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Nüsha*, yıl: V, sayı: 16, Kış 2005, s. 35-49.
 - » Scheindlin, Raymond P., "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Volume 1, Brill, Leiden 1994, 189-200.
 - » Sezgin, Fuat, *İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri*, TÜBA, Ankara 2004.
 - » Sezgin, Fuat, *Muhadarât fi Tarihi'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye*, Almanya, Frankfurt, 1984, c. I, s. 115-130.
 - » Singer, Charles, "Science and Judaism", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1376-1429.
 - » Singerman, Robert, *Jewish Translation History*, John Benjamins Public Company, Amsterdam/Philadelphia, 2002.
 - » Southern, Richard W., *Ortaçağ Avrupasında İslam Algısı*, (çev. Ahmet Aydoğan), Yöneliş, İstanbul, 2000.

- » Stasolla, Maria G., "Frédéric II et le Monde Musulman", *Islamochristiana*, 25(1999), 67-86.
- » Şerif, M. M., "Muslim Philosophy and Western Thought" *İkbal*, c. VIII, sayı. 1, Lahor 1959, s. 1-14.
- » Thorndike, Lynn, "John of Seville", *Speculum*, Vol. 34 No. 1, Ocak 1959, s. 20-38.
- » Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1948, s. 180-200.
- » Ülken, Hilmi Ziya, "İslam Düşüncesinin Batıya Etkisi", (çev. Mahmut Alper Tuğsuz), *İslam Düşüncesi Tarihi*, (ed. M.M. Şerif/Turkish ed. Mustafa Armağan), İnsan yy., İstanbul, 1991, c. IV, s. 143-180.
- » Wasserstein, David J., "Samuel İbn Naghrila ha-Nagid and Islamic Historiography in Al-Andalus", *Al-Qantara*, 14:1, 1993, p.109-125.
- » Watt, W. Montgomery, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh University Press, 1972.
- » Zağferanî, Hâim, *Yehûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızca'dan çeviren Ahmed Şahlan), Hİ, Marsam, Ribat 2000.